

6. ЦДАВО України. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 5922. – 84арк.

Цимбал В. А. Методологические проблемы построения и деятельности аппарата Народного комиссариата финансов УССР (1919-1936 гг.)

Статья посвящена исследованию проблем методологического и материально-технического обеспечения построения и деятельности центрального финансового аппарата Украинской СРР и его местных органов, а также проблем внутренней организации их деятельности. Анализ отмеченных проблем осуществляется в сравнении с исследованиями аналогичных процессов, которые имели место в экономически развитых странах.

Ключевые слова: финансы, финансовый аппарат, структурное подразделение, реорганизация, союзная республика, Народный комиссариат финансов (Наркомфин, НКФ).

Tsymbal V. O. Methodological problems of construction and activity of apparatus of the People's commissariat of finances of UKRAINE (1919-1936)

The article is dedicated to the research of problems of organizational and technical support of activity of central financial apparatus of Ukrainian SRR and its local subdivisions. The analysis of the noted problems is carried out as comparativation to the research of analogical processes which took place in the economically developed countries.

Keywords: finances, financial apparatus, structural unit, reorganization, soviet republic, People's commissariat of finance.

Шевчук В. О.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

КРИМІНАЛЬНЕ І КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті розглянуто кодифіковане законодавство Київської Русі періоду її найвищого державного і культурного розквіту – “Руська Правда”.

Ключові слова: звичаєве право, кодифіковане законодавство, джерела права, угода, покарання

Актуальність статті полягає у зверненні до правової історії Київської Русі в період її найвищого розквіту на предмет виявлення генези давньоруського кримінального і кримінально-процесуального права, формування правосвідомості мешканців Київської Русі, державної правової ідеології.

Мета дослідження – узагальнити відомості щодо походження найважливішого юридичного документа Київської Русі та його специфіки в контексті тогочасної правосвідомості.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому з залученням історичних, текстологічних і лінгвістичних відомостей окреслено генезу і сутність “Руської Правди” – кримінального і кримінально-процесуального законодавства Київської Русі епохи князювання Ярослава Мудрого та його синів.

“Руська Правда” як найголовніший юридичний документ Київської Русі віддзеркалювала перехід від звичаєвого права до державного законодавства і кодифікацію права в епоху розквіту давньоруського державотворення.

Як підкреслює С. В. Юшков, наскільки б широким і всеохопним не було

значення звичаю як дієвого джерела права, тим не менше були все ж межі його застосування, що потребувало законодавчого нормування судової й адміністративної практики [17, с. 380]. До того ж звичаєве право в період феодальної подрібненості відрізнялося залежно від князівства [17, с. 381], а відмінності звичаїв давніх східнослов'янських племен, зокрема полян і деревлян, засвідчені “Повістю временних літ”. Різноманітність норм звичаєвого права завдавало центральним юридичним органам значних труднощів [17, с. 402]. Утворення єдиної централізованої держави передбачало систематизацію і кодифікацію законодавства.

Поряд із тим одним із важливих чинників кодифікації права виступає розширення території держави, включення в неї різнокультурних і різноетнічних племен, що супроводжувалося розривом традиційних родових відносин, розмивання меж усталеної громади. (У стародавній Греції подібну роль відіграла колонізація, за якої руйнування родових і громадських зв'язків викликало потребу більш чітких юридичних норм для збереження порядку, розхитаного відривом переселенців від попереднього колективу та його традицій [16, с. 63]. Рання кодифікація звичаєвого права пояснюється потребою заповнити вакуум, утворений унаслідок руйнування стародавніх звичаїв, чіткими установленнями, здатними замінити родові традиції [16, с. 66]).

Період правління Ярослава Мудрого (1019–1054) вважають етапом найвищого розквіту Київської Русі як держави в цілому й окремих галузей давньоруської культури зокрема. Сказане повною мірою стосується й правової ідеології. До найбільш важливих державно-правових проблем ідеології тієї епохи Т. М. Золотухіна відносить а) походження держави, б) умови виникнення правлячої династії, в) єдність і суверенність політичної влади, г) організацію найкращої форми правління – зокрема, можливість і необхідність обмеження влади великого князя дорадчим органом на зразок ради військової дружини, бояр тощо, д) законність реалізації найвищих владних повноважень, е) теоретичне осмислення поняття закону і суміжних із ним понять, є) вироблення спеціальної юридичної термінології як віддзеркалення правової культури й ідеології [1, с. 10].

Називання законодавчої системи Київської Русі правдою не можна вважати випадковим. Зазначене слово має відповідники в різних слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мовах, означаючи істинність. За походженням це слово пов'язане з уявленнями про перед, першість, з одного боку, і праву руку та правий бік як символ істинності, справедливості, позитивності на протигагу лівому як неправильному, негативному. Таким чином, зазначене слово має глибокий міфологічний контекст і зазнало тривалої еволюції.

Уже митрополит Іларіон у “Слові про закон і благодать” спирається, як припускають, на усталену в суспільстві традицію використання понять правда і закон, які були доволі близькими [1, с. 13].

У літописній статті, датованій 1015 роком, зазначено, що коли земля позитивно себе виявить (исправиться) перед Богом, Бог “поставляє царя або князя праведного, який любить суд і правду”. А коли князь є правдивим, то багато гріхів землі (тобто людей відповідної країни) прощається, коли ж князь “злий і лукавий”, то Бог наводить на ту землю більше зла. Отже, правдолюбність князя є запорукою добробуту цієї

країни. Варто підкреслити, що слово лукавий за походженням означає “кривий” і протиставляється правому як прямому.

Один із варіантів назви Руської Правди – “Суд Ярославль Володимировича Правда Русская” [17, с. 233], звідки можна зробити висновок, що цей документ розуміли як зведення не тільки кримінального, але й кримінально-процесуального права.

В. О. Ключевський назвав Руську Правду церковним збірником з нецерковних справ [17, с. 340].

На думку істориків права Київської Русі, проблема походження та сутності “Руської Правди” в її найдавнішій редакції становить значну наукову проблему. Зокрема, спостерігають значну суперечність між очевидним із тексту прагненням його авторів запровадити у кримінально-процесуальні традиції давньоруського суспільства ті або інші новації і глибоко архаїчним (за походженням додержавним) принципом кровної помсти, який фігурує в найперших статтях пам’ятки [5, с. 140] (пізніше сини Ярослава Мудрого скасували цей стародавній правовий звичай). І водночас у “Руській Правді” відсутня інформація про відомі на Русі навіть у значно пізніший період судові поєдинки, що являли собою ще один глибоко архаїчний правовий інститут [5, с. 141].

Тривалий час найбільш поширеною була гіпотеза про договірне походження цього документа – від ряду (договору), укладеного в 1016 році Ярославом із новгородцями, що допомагали молодому князеві в боротьбі з братами за великокнязівський київський престол. Згідно з “Новгородським першим літописом молодшого ізводу (редакції)”, Ярослав, що в той час був князем-намісником Новгорода, за надану йому підтримку обдарував новгородців, “дав їм правду і устав написав” [10, с. 175-176]. Думку про саме таке походження найвизначнішого правового документа Київської Русі підтримували В. М. Татищев, М. М. Карамзин, Л. В. Черепнін [15, с. 245-248], О. О. Зимін та інші авторитетні історики та історики права. Подібно до того ранньогрецьке законодавство було закріпленням угоди між різними суспільними шарами, що заклало основу державного ладу стародавньої Греції [16, с. 58]. Очевидно, договірне походження законодавчого кодексу є типовим.

Слід підкреслити, що угода (давньоруськ. ряд) між князем і громадою, вічем на Русі визначала статус і обмеження князівської влади [14, 43, 51], що дозволяє розглядати договірне походження давньоруського зведення законів у широкому контексті проблеми джерел князівської влади і права.

Згідно з оригінальною концепцією академіка Л. В. Милова, “Руська Правда” в її найдавнішій редакції являла собою результат відмови Ярослава від правової реформи Володимира, орієнтованої на візантійське законодавство, і часткове повернення до архаїчних давньоруських правових традицій [7; 5, с. 125-152]. Однак у часи київського князювання (1113–1125) Володимира Мономаха – при створенні розширеної редакції “Руської Правди” – давньоруські правознавці знову зверталися до візантійського зведення законів [4; 3; 5, с. 162-186].

На етапі розвинутої князівської влади вона виконувала військові, релігійні і судові функції. Здійснення судових функцій царем (князем) русів і застосування судових поєдинків як елементу кримінально-процесуального права описує арабський історик ібн Русте [14, с. 16-17]. На основі дослідження тексту “Повісті временних літ”

можна зробити висновок, що у часи Ігоря, Святослава і Володимира князі не тільки судили, але і стягували грошові судові штрафи – віри [14, с. 29]. Княжий суд виступає першорядним чинником забезпечення внутрішнього “наряду”, охорони внутрішньодержавного миру і порядку, через те компетенція князя в галузі суду значно розширилася і князівський двір стає звичним місцем здійснення судочинства. Однак особиста участь князя у судових справах як носія “княжої правди” визначається як архаїчне явище. Так само архаїчною вважають присутність на суді представників місцевих громад, що свідчить про давніше здійснення суду народними зборами [14, с. 38-39]. У законодавчій діяльності князів, зокрема складанні “Правди Ярославичів” Уставу Володимира Мономаха, брали найактивнішу участь упливові представники київської народної громади. Можливо, запровадження нових законів або скасування давніх, писемна фіксація права відбувалися не без участі народних зборів, як у ранньосередньовічних Ісландії і Норвегії [14, с. 40-41].

Створюючи “Руську Правду”, Ярослав і Ярославичі брали на себе природні для правителів функції – впорядкування правових аспектів функціонування держави, за яку князі брали на себе відповідальність і перед народом, і перед вищими силами. Очевидно, не випадково слово правити поєднує два значення – “владарювати” і “виправляти”, що може вказувати на функції правителя щодо встановлення і підтримання порядку. Той факт, що першорядну увагу в “Руській Правді” приділено кримінальному праву, можна пояснити як максимальною очевидністю наявності / відсутності злочинів у цій сфері, так і особливою загрозою для добробуту окремих громадян і для цілої держави саме з боку таких злочинів та невпорядкування кари за них. До того ж князь продовжував виконувати функції верховного судді очолюваної ним держави.

До основних правових категорій “Руської Правди”, поряд із самою категорією правди як князівської й народної справедливості належать такі категорії, як убивство, помста (ст. 1, 2 Короткої редакції), свідок (ст. 2 Короткої редакції), образа (ст. 2, 4 Короткої редакції), втеча холопа (ст. 10 Короткої редакції), використання чужого майна (ст. 11, 12 Короткої редакції), опізнання речі (ст. 13 Короткої редакції), поручитель (ст. 13 Короткої редакції), стягнення позичених грошей (ст. 14 Короткої редакції), суд, обман, позивач (усі – ст. 14 Короткої редакції), опізнання холопа, купівля холопа, пан холопа (ст. 15 Короткої редакції), ушкодження, псування чужої речі (ст. 17 Короткої редакції), вира (штраф) (ст. 19 Короткої редакції), крадіжка (ст. 29 Короткої редакції), завдання побоїв (ст. 31 Короткої редакції), злодій, той, хто схопив злодія, винагорода за схоплення злодія (ст. 41 Короткої редакції), плата за роботу (с. 43 Короткої редакції). У Розлогій редакції наявні, поряд із переліченими, такі категорії, як розбійник (ст. 3, давньоруськ. головник, звідки сучасне російське уголовник із дещо відмінним значенням), сварка, бійка (ст. 4, давньоруськ. свада), арешт (давньоруськ. поток), позбавлення майна (ст. 5), правова інструкція (ст. 7, давньоруськ. покон), рядович (ст. 11 – раб за угодою з феодалом, яка мала назву ряд), юридична справа (ст. 17, давньоруськ. тяж), обвинувачення (ст. 17, давньоруськ. поклеп), закуп – особа, що перебуває в рабстві через позику (ст. 52), свідчення в суді (ст. 59, давньоруськ. послушство), підпал, збитки (ст. 79, давньоруськ. пагуба), злочинний умисел (ст. 80, давньоруськ. пакоши), спадок (ст. 85, давньоруськ. задница),

майнова позика (ст. 105, давньоруськ. дача).

Руська Правда Ярослава Мудрого і Правда Ярославичів 1072 р. були відмінні від ранньосередньовічних правових кодексів Західної Європи тим, що в давньоруському законодавстві ніде не йдеться про монарха як суб'єкта правових відносин та про його владу Божою милістю [Котляр 1998, с. 196-197]. “Давньоруське право статус князя не визначало. У Руській Правді про князя ніде не йдеться як про учасника конкретних правовідносин. Навіть у випадку зазіхання на його майно він присутній у кодексі як надзаконна особа... Це було проявом тих сторін правосвідомості, які ставили князя вище за закон і поза ним” [11, с. 65-66].

Поряд із “Руською Правдою” в Київській Русі існував ще один дуже важливий правовий документ, першу редакцію якого датують першою чвертю XII століття, а саме “Мірило Праведне”. Цей документ був створений за часів Володимира Мономаха і має текстуальні паралелі з відомим із літопису його “Повчанням дітям” [8; 5, с. 306].

Окрему проблему становлять документи церковного права Київської Русі, детально досліджені в літературі другої половини XI – початку XX ст. Серед них особливе місце посідають свідчення про діяльність у цій галузі перших князів християнського періоду давньоруської історії – Володимира і Ярослава (з новітньої літератури див.: [9; 6]).

Руська Правда віддзеркалила процес формування князівства і боярства, феодалізації Київської Русі, стала юридичним кодексом феодального ладу [17, с. 443].

Надалі Руська Правда зазнавала доповнень на основі запису звичаєвого права, судових рішень. Так у XIII ст. виник доповнений варіант розгляданого документа – “Правосуддя митрополиче” [17, с. 340-341]. У цьому документі віддзеркалені невідомі з давніших записів ідеї безчестя князя, відповідальності за вбивство кішки або собаки, давності злочину [17, с. 342].

Дослідники вважають установленим, що юридичні збірники в Давній Русі існували у великій кількості. Їх потребували і князі, і судді, і духовенство, і окремі феодали, що здійснювали право суду за спеціальними грамотами [17, с. 29].

Цікаво відзначити, що у Московській державі аж до Судебника Івана III 1497 року не існувало кодексу права [17, с. 376], що свідчить про високий рівень розвитку законодавства Київської Русі та його дієвість протягом століть (включаючи його розвиток і доповнення в формі “Правосуддя митрополичого” та інших документів). У міру втрати значення Руської Правди єдиними джерелами права залишилися звичаєве право і воля князя, феодального сеньйора [17, с. 377].

Таким чином, Руська Правда виявилася стабільною і дієвою законодавчою системою, що функціонувала, принаймні частково, майже півтисячі років, до того ж тривалий час після припинення існування Київської Русі.

Використані джерела:

1. *Золотухина Н. М.* Развитие русской средневековой политико-правовой мысли. – М.: Юридическая литература, 1985. – 200 с.
2. *Котляр Н. Ф.* Древнерусская государственность. – СПб.: Алетейя, 1998. – 446 с.
3. *Милов Л. В.* Византийская Эклога и “Правда Ярослава” (К рецепции византийского права на Руси) // ГЕННАΔΙΟΣ: К 70-летию академика Г. Г. Литаврина. – М., 1999. – С. 129-142.

4. Милов Л. В. Византийская Эклога и Пространная Русская Правда (Проблемы рецепции) // Древнее право / Ius Antiquum. – 1998. – № 1. – С. 113–119.
5. Милов Л. В. Исследования по истории памятников средневекового права. – М. : РОССПЭН, 2009. – 336 с.
6. Милов Л. В. К вопросу об истории церковного устава Владимира // Florilegium: К 60-летию Б. Н. Флори: Сб. ст. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 244–246.
7. Милов Л. В. Легенда или реальность? (О неизвестной реформе Владимира и Правде Ярослава) // Древнее право / Ius Antiquum. – 1996. – № 1. – С. 201–218.
8. Милов Л. В. О происхождении Пространной Русской Правды // Вестник Московского университета. Серия 8: История. – 1989. – № 1. – С. 3–29.
9. Милов Л. В. Устав Ярослава (К проблеме типологии и происхождения) // Русско-български връзки през вековете. – София : Изд-во БАН, 1986. – С. 82–90.
10. Новгородская первая летопись старшего и младшего извода / под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 576 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/novglet/novg.htm>
11. Рогов В. А. Государственный строй Древней Руси. – М. : Всесоюз. юрид. заоч. ин-т, 1984. – 80 с.
12. Русская Правда в краткой редакции; Пространная редакция Русской Правды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://a-nomalia.narod.ru/index.files/2-4.htm>
13. Руська правда: Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / Склад та підготував до друку С. Юшков. – К. : Українська академія наук, 1935. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/yushkov/yu.htm>
14. Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории / Игорь Яковлевич Фроянов. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1980. – 256 с.
15. Черепнин Л. В. Русские феодальные архивы XIV–XV вв. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – Ч. 1. – 272 с.
16. Шишова И. А. Раннее законодательство и становление рабства в античной Греции. – Л. : Наука. 1991. – 224 с.
17. Юшков С. В. Сборник трудов. – М. : Юридическая литература, 1989. – 464 с.

Шевчук В. О. Уголовное и уголовно-процессуальное законодательство Киевской Руси.

В статье рассмотрено кодифицированное законодательство Киевской Руси периода ее наивысшего государственного и культурного расцвета – “Русская Правда”.

Ключевые слова: обычное право, кодифицированное законодательство, источники права, договор, наказание.

Shevchuk V. O. Kievan Rus' criminal code and code of criminal procedure.

The code of laws of Kievan Rus' in the period of state and cultural prosperity is investigated in the article.

Key words: traditional law, code of laws, sources of law, agreement, punishment.